

Ключевые слова: геополитика, категории, гибридная война, управляемый хаос, идеальный шторм, турбулентность, рефлексия.

T. V. Ignatyeva

**Modernization of categorially geopolitics apparatus as a reflexes
tourbulentity of the modern international system**

Our century is characterized by large-scale, at the same time, unique socio-political changes associated with the transformation of the entire world and European geopolitical space. The generating centre for such truly "tectonic shifts" is the European space that today unites 28 countries – the centre of advanced civilization, the unprecedented international entity that arose on the basis of long-term integration processes and today is experiencing some difficulties in its functioning. At the same time, the EU is the fundamental foundation that opposes the advancement of Russia's imperial ambitions with regard to Ukraine itself. It is our state that is now in a state of hard confrontation with civilizational interests and worlds; Ukrainians are once again forced to defend their independence, the integrity of the state, and seek broad support for Western civilization. Under such conditions, geopolitics for our state acquires an additional, even greater weight, determined by objective factors.

During more than a century of development of geopolitics, in general, and its categorial apparatus, in particular, the process of its internationalization and evolution took place. His important contribution to the development of the content of the most important geopolitical categories and concepts was made by F. Ratzel, R. Challen, H. McKinder, A. Mehen, M. Danilevsky, S. Huntington, S. Brzezinski, F. Fukuyama. Many Ukrainian scholars of the past in their scientific research also developed the geopolitical direction of the study: M. Drahomanov, M. Hrushevsky, D. Yavornitsky, V. Lypynsky, S. Rudnytsky, Y. Lipa, I. Lisyak-Rudnitsky and others like that. Among contemporary Ukrainian researchers it should be noted V. Gorbatenko, S. Gelei, V. Dergachev, A. Kudryachenko, V. Madisson, M. Mikhalchenko, F. Rudych and others like that.

Key words: geopolitics, categories, hybrid war, controlled chaos, perfect storm, turbulence, reflection.

Отримано: 25.08.2018

УДК 94(477)«1905-1917»

В. О. Магась, А. Л. Глушковецький

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1905-1917 рр.**

Стаття присвячена особливостям зміни системи управління Російської імперії та трансформації її законодавства впродовж 1905-1917 рр. На початку ХХ ст. в Російській імперії існував неоабсолютизм, котрий був намаганням примирити нові модернізаційні процеси в різних сферах зі старими формами правління. Влада намагалася бути одночасно самодержавною і правовою. Перша російська революція спричинила зміну форму правління на дуалітичну монархію, котра є формою конституційної монархії і характеризувалася обмеженням влади монарха в законодавчій сфе-

рі двопалатним парламентом. При цьому імператор зберігав широкі владні повноваження, а також володів правом абсолютного вето та правом розпуску парламенту. Ці зміни були закріплені Манифестом 17 жовтня 1905 р., а також Основними державними законами Російської імперії від 23 квітня 1906 р. Двічі Державна дума обиралася на основі виборчого закону 11 грудня 1905 р., котрий створював можливість для обрання представників різних соціальних страт. Перша та друга Державні думи були опозиційними до самодержавної влади, результатом чого став їх достроковий розпуск. Новий виборчий закон, який було видано 3 червня 1907 р., обмежив представництво селян, робітників та представників окремих народностей в парламенті. Його було видано царем з порушенням діючого законодавства (без затвердження в парламенті), що дає можливість дослідникам говорити про «третьочервневий переворот». Унаслідок в країні склалася система влади, котра базувалася на існуванні провладної більшості в парламенті, яка дозволяла здійснювати необхідні реформи, що мали поміркований характер. Руйнування цієї більшості в четвертій Державній думі та створення в ній опозиційної до діючої влади більшості (так званого «Прогресивного блоку»), котра вимагала створення «міністерства народної довіри», стали ознакою краху третьочервневої системи. Надалі аж до зникнення самодержавства існувала незгода між парламентською більшістю та урядом.

Ключові слова: Російська імперія, Державна дума, державна влада, форма правління, абсолютна монархія, дуалістична монархія, виборче законодавство, третьочервнева монархія, Прогресивний блок Державної думи.

На початку ХХ ст. під впливом загальної модернізації економічної сфери країни, зрушень соціальної структури та суспільно-політичних рухів відбулася поступова еволюція державно-правової системи Російської імперії.

Різні аспекти зазначеного питання аналізувалися в працях низки дослідників. Загальні особливості розвитку самодержавства в добу Миколи II розглянули радянський історик М.П. Єрошкін [13, с. 285-435], французька дослідниця російського походження Е. Каррер д'Анкосс [24, с. 118-141], німецький вчений російського походження В.В. Леонтович [28, с. 291-436] та ін. Значний інтерес науковців викликає біографія П.А. Столипіна та його роль у реформах початку ХХ ст. Зокрема радянський історик А.Я. Авреха критично та негативно оцінював результати діяльності П.А. Столипіна [1], натомість російські вчені П.А. Пожигайло та В.В. Шелохаєв дещо ідеалізували роль цієї постаті в історії імперії [34]. Вивчалися й інші непересічні постаті досліджуваної доби, зокрема Микола II [35, с.307-384], С.Ю. Вітте та ін. [36]. В деяких роботах сучасних російських науковців відображені модернізаційні аспекти епохи правління Миколи II, зокрема і державно-правової системи [33, с.106-144; 40, с.223-271]. Окремі роботи радянських дослідників А.Я. Авреха [2; 3; 4], В.С. Дякіна [12], В.І. Старцева [38], Є.Д. Черменського [41] було присвячено розвитку монархії після перевороту 3 червня 1907 р. Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновки про від-

сутність єдиних поглядів на трансформацію державно-правових інститутів Російської імперії в зазначений період.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі нормативно-правових актів та спогадів провідних державних діячів того часу, охарактеризувати трансформації державного ладу та правової системи Російської імперії, які були спричинені подіями Першої російської революції та тривали до ліквідації самодержавства в лютому 1917 р.

Функціонування ключових елементів державно-правової системи було закріплене в Основних державних законах Російської імперії. Вперше вони були кодифіковані в 1832 р. за правління Миколи I. Перша стаття Основних законів закріплювала самодержавну та необмежену владу монарха [37, с.1], а в статті 47 зазначалося, що імперія управлялася на підставі законодавства, що походило від самодержавної влади [37, с.11]. Таким чином, монарх зосереджував в своїх руках абсолютну владу, а воля монарха визнавалася єдиним джерелом права. Крім того, до царювання Олександра II судова влада в Російській імперії не була відділена від законодавчої. Судові справи спрямовувалися до Державної ради і розглядалися верховною владою. Як наслідок, судові рішення набували форми і авторитету закону. Судова реформа 1864 р. змінила це становище, відділивши судову владу від законодавчої, а також встановивши різницю між законами та судовими рішеннями [26, с.221-222].

Трансформацію законодавства та прийняття нових Основних законів спричинили події 1905-1907 рр. Під впливом наростання революційної хвилі в країні було підготовлено проект створення центрального народного представництва. Проект було розроблено у відомстві міністра внутрішніх справ О.Г. Булігіна. Його було затверджено імператором 6 серпня 1905 р. Законом передбачалося створення Державної думи до повноважень якої входила попередня розробка та обговорення законодавчих пропозицій для їх подальшого спрямування через Державну раду до верховної самодержавної влади. Відповідно до зазначеного нормативно-правового акту виборче право поширювалося на доволі вузьке коло осіб. Виборчого права були повністю позбавлені робітники, жінки, а також частина селянства на підставі майнового цензу [9, с.640-645]. Таким чином, Дума надіялася лише дорадчими функціями, а більшість населення було позбавлено права голосу, що зумовило незадоволення в суспільстві.

Загальний жовтневий всеросійський політичний страйк припинив підготовку до виборів за вищезазначеним законом. 17 жовтня 1905 р. Микола II підписав Маніфест «Про удосконалення державного ладу». Він проголосив надання населенню громадянських прав та широку участь в призначених виборах до Державної Думи. Неодмінним правилом проголошувалося те, щоб жоден закон не міг набути сили без схвалення Державної думи [32, с.754].

Вносилися зміни до організації виконавчої влади на найвищому рівні. Очолював її як і раніше імператор. Допоміжну функцію виконували Комітет міністрів, який було запроваджено ще 1802 р. (дорадчий орган для попереднього обговорення виконавчих справ) та Рада міністрів утворена 1861 р. (до повноважень якої входив розгляд справ, що вимагали не лише найвищого затвердження, ає й особистої присутності імператора) [27, с.235-247]. Пробудження громадської активності кінця 1904 р. та події Першої російської революції спричинили залучення цих органів до назрілих перетворень імперії та розширення їх повноважень. Так, указом 12 грудня 1904 р. на Комітет міністрів покладено розгляд питання про найкращий спосіб втілення в життя невідкладних заходів, що мали забезпечити якнайшвидше реформування країни, з подальшим їх поданням на розгляд імператора [21, с.1196-1198]. 18 лютого 1905 р. Раді міністрів надали додаткові повноваження щодо розгляду пропозицій надісланих монарху від приватних осіб та установ щодо удосконалення державного устрою та покращення народного добробуту [14, с.133]. Зрештою, відповідно до найвищого указу 19 жовтня 1905 р. Раду міністрів Російської імперії було реорганізовано за зразком відповідних установ конституційних держав, що, однак, не ліквідувало Комітет міністрів. В указі, зокрема, зазначалося, що всі міністерства і головні управління складають єдине правління і жодне з них не може відділятися від інших. Рада міністрів складалася з рівноправних міністрів і головноуправляючих окремими частинами під головуванням одного з міністрів, що призначався імператором. У виняткових випадках в Раді міністрів міг головувати імператор [18, с.759-761]. Розширення функцій Ради міністрів до якої перейшли всі найважливіші функції колишнього Комітету міністрів, звело значення останнього до мінімуму. Найвищим указом 23 квітня 1906 р. Комітет міністрів було ліквідовано, а його повноваження перейшли до законодавчих та виконавчих органів [23, с.455-456]. Основними законами Російської імперії, затвердженими того ж дня, було встановлено принцип, що Рада міністрів і окремі міністри відповідають перед імператором не лише за свої особисті дії і розпорядження, а й за загальний хід державного управління [10, с.461]. Першим головою оновленої Ради міністрів став граф С.Ю. Вітте. Таким чином, міністри в новоутвореному органі перестали бути окремими чиновниками відповідальними перед верховною владою лише за свої дії та розпорядження.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. також започаткував роботу щодо зміни закону про Державну думу та положення про створення Державної ради [7, с.230]. 11 грудня 1905 р. було видано указ імператора «Про зміни Положення про вибори в Державну Думу та виданих в доповнення до нього узаконень». Право голосу отримували дрібні землевласники, сільська інтелігенція та середні міські прошарки, в губерніях, де число промислових робітників перевищувало 10 тис. осіб, утворювалися робітничі курії [22, с.877-882]. Таким чином, кількість виборців збільшилося за рахунок менш заможних верств населення імперії.

20 лютого 1906 р. Миколаю II було підписано указ «Про перебудову заснування Державної ради», котрий перетворював до-радчий орган у верхню палату парламенту Російської імперії з законодавчими повноваженнями поряд з його нижчою палатою (Державною думою). Половина членів Державної ради призначалася імператором, інша – обиралася [19, с.154-160].

Напередодні відкриття Державної думи першого скликання С.Ю. Вітте на посаді голови Ради міністрів було замінено І.А. Горемікіним. На той час Вітте вже мав підготовлений проект оновлених відповідно до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Основних законів Російської імперії і вважав, що від їх негайного прийняття залежало питання існування нового державного устрою. В іншому разі, на його думку, перша Дума могла би перетворилася в Установчі збори, що, своєю чергою, викликало б необхідність втручання збройної сили та призвело би до загибелі нового ладу. Така ж думка була висловлена в журналі Ради міністрів, котрий був поданий разом з проектом Основних законів: «Відтермінувати прийняття основних законів до скликання Думи і провести перегляд їх за її участю неможливо, що значило би замість переходу до ділової, творчої роботи втягнути новообраних представників населення в небезпечні та марні суперечки про межі їх власних прав та ставлення до верховної влади» [7, с.237]. Одразу ж після своєї відставки в другій половині квітня 1906 р. граф Вітте вже через генерала Д.Ф. Трепова передав Миколі II свою думку про необхідності негайного підписання Основних законів, оскільки результатом зволікання могли стати великі біди [28, с.357].

Нові Основні закони Російської імперії, як вже зазначалося, було підписано імператором 23 квітня 1906 р. Метою їх видання було окреслення основних змін державного ладу, а також повноважень керівних органів країни. Основні закони зберегли за імператором широкі верховні та державні права [28, с.357]. Крім того, вони регулювали діяльність Ради міністрів, міністрів та головноуправляючих [10, с.461].

В Основних законах було сформульовано також основні права та обов'язки підданих. До останніх відносилися військовий обов'язок для чоловіків і необхідність сплати податків. Натомість, встановлювалися досить широкі права, що включали свободу слова, друку, союзів, зібрань та совісті, недоторканість житла та приватної власності (за виключенням існування нагальної державної потреби чи необхідності надання справедливої компенсації), право на вільний вибір місця проживання в країні, вільний виїзд за кордон та вільний вибір професії. Також впроваджувалися гарантії у разі арешту та судового переслідування та принцип, що кримінальні норми не мали зворотної дії [28, с.358-359]. Таким чином, порівняно з попереднім законодавством відбувся значний поступ щодо принципового визнання громадянських прав. Водночас це не свідчило про існування громадянських свобод у жителів імперії. Увагу при цьому варто звертати на норми права, що мають повністю відповідати конституційним принци-

пам, а також на адміністративну практику [28, с. 359]. Найбільші успіхи в розкритті норм Основного закону були пов'язані з законодавством розробленим в період до їх прийняття, коли Комітет міністрів та Раду міністрів очолював С.Ю. Вітте, а саме – закон про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. [11, с.258-262], Тимчасових правил про друк від 24 листопада 1905 р. [15, с.837-840], про товариства та союзи від 4 березня 1906 р. [17, с.201-207], а також про зібрання, підписаних імператором того ж дня [16, с.207-210]. Зазначеним нормам вдалося зберегти свою дію аж до краху монархії. Наміри щодо вдосконалення законодавства про свободу віросповідань, рівноправ'я підданих, їх недоторканість мав і П.А. Столипін. Про це він сповістив у своїй промові перед Державною думою другого скликання [39, с.66-85]. Однак йому не вдалося провести ініційовані реформи через парламент [5, с.12; 34, с.163].

Нові Основні закони закріплювали законодавчі повноваження верхньої та нижньої палат парламенту. Стаття 4 встановлювала, що імператору належить верховна самодержавна влада. Порівнюючи цей текст з текстом першої статті попередніх Основних законів можна зробити висновок, що в новому визначенні влади імператора вилучена ознака необмеженості, натомість збережені ознаки самодержавності та верховності. На противагу попереднім Основним законам в статті 42 зазначалося, що управління імперією ґрунтується на засадах законів, виданих у встановленому порядку. Відповідно до статті 7 імператор мав здійснювати законодавчу владу в єдності з Державною радою та Державною думою, а згідно зі статтею 44 жоден новий закон не міг бути прийнятим без затвердження Державною радою та Державною думою та набути чинності без схвалення імператора. Останнім також видавалися укази та повеління у відповідності до чинних законів. Управління державою імператор здійснював безпосередньо, або за допомогою уповноважених від нього інших державних органів [10, с.457-459].

У лівому та ліберальному таборах одразу після прийняття Основних законів Російської імперії було прийнято доводити що Основні закони 1906 р. є «лжеконституцією» і «замаскованим самодержавством» [30, с.559-560]. «Псевдоконституційним» назвав новий лад Російської імперії і класик політичної думки М. Вебер у 1906 р. після розпуску Державної думи першого скликання, діяльність якої, як він зазначав, була зведена до нуля [6, с.95-99]. Водночас влада старанно уникала вживання терміну «конституція» щодо Основних законів. Граф Вітте наголошував, що Росія управлялася за конституційним зразком, але за умови відсутності присяги на вірність встановленому устрою, а також через те, що імператор запровадив новий лад з власної ініціативи вважати Основні закони 1906 р. конституцією неприпустимо. П.А. Столипін вживав цей термін лише у приватних розмовах. В третій Думі він одного разу назвав існуючий устрій «представницьким». Це питання навіть було предметом обговорення

Державної думи. Праві, використовуючи аргументи Вітте довели відсутність конституції, натомість їх опоненти стверджували, що вона полягає в обмеженні законом прав імператора, а не в присязі та порядку впровадження конституції [30, с.561-563]. Щодо останнього, відзначимо, що в сучасній правовій науці існує поняття дарованої монархом (октройованої) конституції.

Претензії громадськості стосувалися і Державної ради, де половина складу призначалася. Однак варто мати на увазі, що разом з представниками вищих прошарків туди потрапляли видатні управлінці та науковці того часу [30, с.591]. Щоправда у виключній компетенції імператора залишилися всі питання російського імператорського дому, церковне та військове управління [10, с.456-461]. В цих елементах положення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. були дійсно звужені. Крім того, особливі зауваження викликала стаття 45, що дозволяла під час припинення діяльності Державної думи в разі нагальної потреби Раді міністрів після узгодження з імператором видавати необхідні закони. Це не стосувався Основних законів, законів про створення Державної ради та Державної думи. Дія означеної норми припинялася, якщо відповідний законопроект не вносився на розгляд в парламент впродовж двох місяців після відновлення роботи Думи [10, с.459]. Потреба в зазначеній статті дійсно існувала у виключних випадках, однак якщо спочатку вона планувалася як екстраординарний захід то, зрештою, нею почали зловживати [30, с.575-576]. С.Ю. Вітте з обуренням писав про це у своїх мемуарах, відзначаючи, що П.А. Столипін під маркою заходів, викликаних надзвичайними обставинами, почав проводити важливі закони [7, с.232-233]. Водночас, згадана стаття Основних законів надавала нижній палаті парламенту певні переваги перед верхньою за умови існування згоди між монархом і Державною думою. Імператор міг впровадити прийнятий Думою, але відхилений Державною радою закон в перерві між сесіями парламенту. Після відновлення роботи парламенту закон потрапляв до нижчої палати, однак Дума могла не ставити його на розгляд і тоді він залишався чинним всупереч Державній раді. Щоправда зазначена технологія не набула поширення [30, с.593]. Розголосоу їй надав П.А. Столипін, котрий скористався нею зі згоди імператора для впровадження виборного земства в Західному краї для чого діяльність парламенту було припинено монархом на три дні. Закон було впроваджено 14 березня 1911 р. в редакції Державної думи. Коли після вбивства Столипіна закон було внесено в нижню палату парламенту, то остання не стала його розглядати, залишивши його в дії і не допустивши до розгляду в Державній раді [30, с.573-578].

Ретельне вивчення Основних законів дозволяє зробити висновок, що вони були саме конституцією, хоча б тому, що обмежили законодавчу владу монарха [30, с.561-563]. Зі старих законів зі згоди імператора було вилучено не просто визначення, а право. Нові Основні закони обмежили його попередні права. Волі монарха були поставлені обмеження тими законами, змінювати які

одноособово він вже не міг [30, с.566-567]. Також відзначимо, що Основні державні закони 23 квітня 1906 р. були головним державним документом, що визначав державний устрій, порядок і принципи функціонування органів державної влади, а також права та свободи російських підданих. Хоча виборче право й не було загальним, проте під час виборів до першої та частково другої Дум виборчий процес проходив достатньо вільно та без вирішального втручання адміністрації. Існували офіційно зареєстровані політичні партії, хоча опозиційні ліберальні та соціалістичні партії не мали можливостей для легального існування, проте їх представники потрапляли в парламент як позапартійні самостійні кандидати і створювали там свої фракції. В Думі панувала свобода слова для депутатів, щоправда це не заважало владі переслідувати особливо активних діячів вже після розпусків першої та другої Дум. Першої після видання Виборзької відозви, другої – після звинувачення частини депутатів у державній зраді [28, с.360]. Стаття 11 Основних законів, згідно якої імператор в порядку верховного управління видавав укази відповідно до законів, обмежувала самодержавство вже у сфері управління [10, с.457]. Стаття 80 встановлювала, що постанови інструкції та розпорядження, які видавалися Радою міністрів, міністрами і головноуправляючими на правах міністрів також не мали суперечити законам [10, с.461]. Водночас, стаття 66 надавала верхній та нижній палатам парламенту право здійснення запитів до міністрів та головноуправляючих на правах міністрів [10, с.460]. Таким чином, було встановлено принципи підзаконності всього управління, зокрема верховного, а також підзвітності міністрів та головноуправляючих.

Крім того, те, що імператор володів правом абсолютного вето (законопроект не міг стати законом без його згоди), не є ознакою абсолютизму. Це характерно для дуалістичної монархії, як одного з різновидів конституційної. Правом вето з усіх пропозицій уряду та правом законодавчої ініціативи володіли і Державна дума і Державна рада, але вони, на відміну від імператора, не мали права законодавчої ініціативи щодо Основних та виборчих законів. Можна погодитися з висновками члена правого крила Конституційно-демократичної партії адвоката В.А. Маклакова, що абсолютизм і диктатура не надають права їх публічного засудження та обговорення, натомість Основні закони не лише проголосили монархію обмеженою, але й забезпечили народному представництву право пропонувати нові закони і критикувати владу [30, с.598-599].

Загалом, новий лад утворився в результаті взаємодії двох протилежних тенденцій і був наслідком поступок старих традицій запитам громадськості. Основною ідеєю творців Основних законів 1906 р. було бажання поєднати традиційну владу з громадськістю і дати їм можливість змінювати країну шляхом взаємних поступок [30, с.600-601]. Варто враховувати і те, що перебіг державного життя визначається не лише конституцією, але й реальним співвідношенням сил. Якщо влада сильна, а суспільство слабе, то влада може порушувати права народного представництва,

як це сталося пізніше 3 червня 1907 р., коли відбувся державний переворот [30, с.568]. Саме з останнім пов'язана подальша трансформація державної влади проведена П.А. Столипіним, однак до крайніх заходів, що полягали в порушенні діючих Основних законів задля зміни виборчого законодавства він вдався не одразу.

П.А. Столипіна було призначено на посаду голови Ради міністрів у липні 1906 р., одразу ж після розпуску першої Державної думи. Вибори до другої Думи проходили за старим виборчим законодавством. У новій Думі була утворена опозиційна до влади більшість і, як наслідок, співробітництво між нею та урядом стало неможливим. Влада зі свого боку розпочала роботу над розробкою нових норм про вибори [28, с.407-413]. Крім того, новий голова Ради міністрів 6 березня 1907 р. виступив перед новообраною другою Державною думою з промовою [28, с.415]. В ній, зокрема, зазначалося, що в основі усіх урядових законопроектів мала бути мета створення матеріальних норм в яких би втілилися нові правовідносини, закладені реформами. Далі автор наголошував: «Перетворена з волі монарха Батьківщина наша має перетворитися в державу правову... Правові норми повинні базуватися на точному ясно вираженому законі» [39, с.68]. Передбачалося прийняття норм, котрі б врегульовували проголошені свободи, реформа кримінального законодавства, аграрна, податкова реформи, зменшення контролю за діяльністю земств, удосконалення робітничого законодавства тощо [39, с.66-85]. Таким чином, Столипін звернувся до Думи з пропозицією широкої програми реформ.

Більшість Думи не підтримала уряд, який в боротьбі з революцією діяв всупереч Маніфесту 17 жовтня 1905 р. та новим Основним законам, порушуючи права підданих. Водночас, голова Ради міністрів вважав, що у загрозовій для існування країни ситуації він діяв адекватними методами, хоча йому й доводилося виходити за межі правових норм [28, с.418-419]. 13 березня 1907 р., виступаючи перед депутатами Державної думи другого скликання голова Ради міністрів так пояснював необхідність застосування військово-польових судів: «Держава може, держава зобов'язана, коли вона знаходиться в небезпеці, приймати найбільш суворі, найбільш важливі закони, щоб забезпечити себе від розпаду» [39, с.97].

Новий виборчий закон було підписано Миколою II 3 червня 1907 р. у день розпуску другої Державної думи. Приводом до останнього стало обвинувачення соціал-демократичної фракції в підготовці збройного перевороту. На цій підставі Столипін вимагав, щоб з Думи було вилучено 55 депутатів представників соціал-демократичної фракції (остання налічувала загалом 65 осіб) і санкції на негайний арешт 16 з них [4, с.17]. Справжньою причиною такого кроку була неможливість налагодити співпрацю між нижньою палатою парламенту і урядом [28, с.425]. У Маніфесті імператора з приводу розпуску Думи зазначалося, що значна частина її складу не виправдала очікувань. Це виявилось в гальмуванні її роботи при прийнятті необхідних для реформування країни вироблених урядом законів, повільному затвердженні державного

розпису доходів і видатків, зловживанні правом запитів до уряду. Відсутність негайної реакції на «законні вимоги властей» щодо змови проти держави та царської влади стала, як зазначалося, останньою краплею і приводом для розпуску другої Державної думи. Крім того, вказувалося, що зміненням буде лише виборчий закон, в той час як інші права, надані Маніфестом 17 жовтня 1905 р. залишаються незмінними [31, с.320].

Микола II розпустив Державну думу у відповідності до статті 105 зводу Основних державних законів, котра надавала йому таке право [31, с.319-320]. Державний переворот полягав в заміні виборчого закону 11 грудня 1905 р. виборчим законом 3 червня 1907 р., що відбулася з порушення Основних законів від 23 квітня 1906 р. [4, с.16]. Відповідно до останніх жоден новий закон не міг бути виданий без схвалення Державної ради і Державної думи і набути чинності без затвердження імператора [10, с.459]. Натомість, у виданому до розпуску Думи царському Маніфесті стверджувалося, що лише «історичній владі», яка дарувала перший виборчий закон, належить право відмінити його та замінити новим [31, с.320].

Виборчий закон від 3 червня 1907 р. перерозподіляв число виборщиків на користь землевласників та заможних жителів міст, а також зменшував представництво національних меншин [8, с.321-335]. С.Ю. Вітте з цього приводу зазначав, що «сам закон 3 червня, який було введено як державний переворот, призвів до того, що Дума в більшості своїй не обиралася, а підбиралася урядом» [7, с.233]. Натомість міністр фінансів в уряді П.А. Столипіна В.М. Коковцов (після смерті Столипіна до 1914 р. він цю посаду суміщав з посадою голови Ради міністрів) в своїх спогадах зазначав, що новий виборчий закон було видано для того, щоб врятувати народне представництво, яке «було спотворене абсолютно невідповідним країні широким виборчим правом за грудневим законом 1905 р.» [25, с.277].

Таким чином, існуючий устрій не було скасовано. Відбулося лише звуження кола осіб, котрі мали право голосу. Попередні порівняно широкі виборчі права були відмінені. Незважаючи на це відбувся, по суті, державний переворот, оскільки за діючим на той час законодавством імператор мав право виключної законодавчої ініціативи щодо виборчого законодавства, однак новоприйнятий закон мав схвалюватися ним спільно з верхньою та нижньою палатою парламенту. Зазначене положення Основних законів було порушено.

Нове виборче законодавство дозволило забезпечити представникам праволіберального «Союзу 17 жовтня» провідну роль в Думі [28, с.427-428]. П.А. Столипін отримав від них повну підтримку свого курсу, навіть найсуперечливіших заходів. Наприклад, лідер октябристів О.І. Гучков підтримав використання воєнопольових судів для боротьби з революційним рухом, оскільки вважав це необхідним жорстким заходом. Схвалили октябристи і зміни до виборчого законодавства, оскільки державний перево-

рот 3 червня 1907 р. сприймався ними як спроба державної влади врятувати ліберальний курс Російської імперії [28, с.429-431].

Унаслідок перевороту сформувалася так звана «третьочервенева політична система», коли в Державній думі було утворено дві більшості з октябристським центром: право-октябристська та октябристсько-прогресистсько-кадетська. Це дозволяло уряду шляхом маневрування та домовленостей проводити через парламент закони необхідні для реалізації поміркованих реформ [2, с.3]. Функціонування обох названих більшостей здійснювалося за принципом маятника, роль якого виконували октябристи. Вже в самому цьому механізмі були закладені елементи майбутньої кризи та краху системи, оскільки рівновага трималася лише на збігові обставин та хиткому балансі інтересів царизму та його союзників [2, с.249]. Під час виборів до четвертої Державної думи царизм за допомогою втручання в перебіг виборчого процесу прагнув змінити розстановку сил в нижній палаті парламенту, посиливши правий фланг і примусивши його діяти більш активно. Проте становище суттєво не змінилося, хоча вплив центру (октябристів) послабилися, а позиції флангів (правого та прогресистсько-кадетського) посилілися. У парламенті й надалі зберігалася дві більшості [3, с.24-27]. Не дивно, що вже у 1913-1914 рр. Микола II неодноразово висловлювався за перетворення Думи у дорадчий орган та вказував на недоцільність її існування [34, с.111].

Перша світова війна призвела до загострення суперечностей в правлячих колах та подальшого руйнування існуючої системи правління. Датою зникнення третьочервеневої монархії, на думку одного з її найбільших дослідників А.Я. Авреха, варто вважати серпень 1915 р., коли в Державній думі четвертого скликання була утворена нова опозиційна до влади більшість – Прогресивний блок, який вимагав створення «уряду довіри» [2, с.3]. Таким чином, уряд втратив свій вплив на нижню палату парламенту та перейшов у стан конфронтації з нею. Можна погодитися з думкою В.І. Старцева, що зміст наступного періоду (аж до лютого 1917 рр.) полягав в намаганні опозиції домовитися з імператором про допуск до виконавчої влади з формуванням відповідального перед парламентом уряду [38, с.5-7].

Таким чином, Маніфест 17 жовтня 1905 р. та нові Основні державні закони Російської імперії засвідчили перетворення останньої з необмеженої в конституційну монархію дуалістичного типу. В нових Основних законах була прибрана згадка про необмеженість влади імператора. Державний переворот 3 червня 1907 р. звузив участь незаможних верств населення у виборах. Внаслідок у парламенті була утворена провладна більшість, що дозволяло здійснювати необхідні помірковані реформи. Руйнування в четвертій Державній думі цієї більшості та формування опозиційної до діючої влади більшості (так званого «Прогресивного блоку»), котра вимагала створення «міністерства довіри», стали ознакою краху третьочервеневої системи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. Москва: Политиздат, 1991. 285 с.
2. Аврех А.Я. Распад третьеиюньской системы. Москва: Наука, 1985. 260 с.
3. Аврех А.Я. Царизм и IV Дума. 1912-1914 гг. Москва: Наука, 1981. 292 с.
4. Аврех А.Я. Царизм и третьеиюньская система. Москва: Наука, 1966. 181 с.
5. Арутюнян Л.В. Вероисповедные реформы П.А. Столыпина // *Культура народов Причерноморья*. 2012. № 232. С. 10-13.
6. Вебер М. О России: избранное. Москва: РОССПЭН, 2007. 157 с.
7. Витте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. Ленинград: Гос. изд-во, 1924. Т. 2. 518 с.
8. Высочайше утвержденное Положение о выборах в Государственную Думу (3 июня 1907 г.). 29242 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754-29943. 1910. С. 321-335.
9. Высочайше утвержденное Учреждение Государственной Думы (6 августа 1905 г.). 26661 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 640-645.
10. Высочайше утвержденные Основные Государственные Законы (23 апреля 1906 г.). 27805 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 456-461.
11. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров «Об укреплении начал веротерпимости» (17 апреля 1905 г.). 26126 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург, 1881-1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 258-262.
12. Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914 гг. Текст: разложение третьеиюньской системы. Ленинград: Наука, 1988. 227 с.
13. Ерошкин Н.П. Российское самодержавие: к 75-летию Ист.-арх. ин-та. Москва: Российский гос. гуманитарный ун-т, 2006. 494 с.
14. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О возложении на Совет Министров, сверх дел, ему ныне подведомственных, рассмотрения и обсуждения поступающих на Высочайшее Имя от частных лиц и учреждений видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния» (18 февраля 1905 г.). 25853 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург, 1881-1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 133.
15. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах о поправленных изданиях» (24 ноября 1905 г.). 26962 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург, 1881-1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 837-840.
16. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах о публичных собраниях» (4 марта 1906 г.). 27480 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 207-210.
17. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах об Обществах и Союзах» (4 марта 1906 г.). 27479 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 201-207.
18. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О мерах к укреплению единства в деятельности Министерств и Главных Управлений» (19 ок-

- тября 1905 г.). 26820 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 759-761.
19. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О переустройстве Учреждения Государственного Совета» (20 февраля 1906 г.). 27425 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 154-160.
20. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О переустройстве Учреждения Государственного Совета» (3 июня 1907 г.). 29241 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754-29943. 1910. С. 320-321.
21. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О предназначениях к усовершенствованию государственного порядка» (12 декабря 1904 г.). 25495 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург, 1881-1913. Т. XXIV: 1904, Отделение 1: От № 23839-25604. 1907. С. 1196-1198.
22. Именной Высочайший указ, данный сенату «Об изменении положения о выборах в Государственную Думу и изданных в дополнение к нему узаконений» (11 декабря 1905 г.). 27029 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 877-882.
23. Именной Высочайший указ, данный Сенату «Об упразднении Комитета Министров» (23 апреля 1906 г.). 27804 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 455-456.
24. Каррер д'Анкос Э. Евразийская империя: история Российской империи с 1552 г. до наших дней. Москва: РОССПЭН, 2007. 360 с.
25. Коковцов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания, 1903-1919 гг.: в 2 т. Париж: Изд. журн. «Ил. Россия», 1933. Т. 1. 504 с.
26. Коркунов Н.М. Русское государственное право. 6-е изд. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1909. Т. 1. Введение и общая часть. 623 с.
27. Коркунов Н.М. Русское государственное право. 6-е изд. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1909. Т. 2. Часть особенная. 739 с.
28. Леонтович В.В. История либерализма в России (1762-1914). Москва: Русский путь, 1995. 444 с.
29. Маклаков В.А. Власть и общественность на закате старой России: (Воспоминания современника); В 3-х ч. Париж: Изд. журн. «Ил. Россия», 1936. Ч. 2: Отд. 3: Уступки и падение самодержавия. 1936. С. 247-402.
30. Маклаков В.А. Власть и общественность на закате старой России: (Воспоминания современника); В 3-х ч. Париж: Изд. журн. «Ил. Россия», 1936. Ч. 3: Отд. 4: Первая революция. 1936. С. 403-617.
31. Манифест «О роспуске Государственной Думы, о времени созыва новой Думы и об изменении порядка выборов в Государственную Думу» (3 июня 1907 г.). 29240 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754-29943. 1910. С. 319-320.
32. Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.). 26803 // *Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр.* Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 754-755.

33. Модели общественного переустройства России. XX век. Москва: РОССПЭН, 2004. 606 с.
34. Пожигайло П.А., Шелохаев В.В. Петр Аркадьевич Столыпин. Интеллект и воля. Москва: РОССПЭН, 2011. 237 с.
35. Российские самодержцы, 1801-1917 / Боханов А.Н., Захарова А.Г., Мироненко С.В. и др. Москва: Междунар. отношения, 1994. 400 с.
36. Россия на рубеже веков: исторические портреты: Сборник / Сост. А. Корелин. Москва: Политгиздат, 1991. 378 с.
37. Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный: в 15 т.: 3-изд. Санкт-Петербург: Тип. Второго отд-ния Собств. е.и.в. канцелярии, 1857. Т. 1: Свод учреждений государственных и губернских. Ч. 1. Основные законы и учреждения государственные. 1857. 1026 с.
38. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1917 гг.: (борьба вокруг «Ответственного министерства» и «Правительства доверия»). Ленинград: Наука. Ленинградское отд-ние, 1977. 270 с.
39. Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия: самые знаменитые речи и письма. Москва: АСТ, 2013. 413 с.
40. Тянь В.В. Россия на изломе веков: самодержавный режим на веках системных кризисов: (Вторая половина XIX нач. XX в.). Москва: Экслибрис-Пресс, 2002. 367 с.
41. Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. Москва: Мысль, 1976. 318 с.

В. О. Магась, А. А. Глушковецкий

***Трансформация государственно-правовой системы
Российской империи в 1905-1917 гг.***

Статья посвящена особенностям изменения системы управления Российской империи и трансформации ее законодательства в течение 1905-1917 гг. В начале XX в. в Российской империи существовал неабсолютизм, который был попыткой примирить новые модернизационные процессы в различных сферах со старыми формами правления. Власть пыталась быть одновременно самодержавной и правовой. Первая русская революция привела к изменению формы правления в дуалистическую монархию, которая является разновидностью конституционной монархии и характеризовалась ограничением власти монарха в законодательной сфере двухпалатным парламентом. При этом император сохранял широкие властные полномочия, а также обладал правом абсолютного вето и правом роспуска парламента. Данные изменения были закреплены Манифестом 17 октября 1905 г., а также Основными государственными законами Российской империи от 23 апреля 1906 г. Дважды Государственная дума избиралась на основе избирательного закона 11 декабря 1905 г., который представлял возможность для создания достаточно широко представительства различных социальных слоев в парламенте. Первая и вторая Государственные думы входили в конфликт с властью, результатом чего стал их досрочный роспуск. Новый избирательный закон, изданный 3 июня 1907 г., ограничил представительство крестьян, рабочих и представителей отдельных народностей в парламенте. Он был издан царем с нарушением действующего законодательства (без утверждения в парламенте), что дает возможность исследователям говорить о «третьеиюньском перевороте». В результате в стране сложилась система власти, которая базировалась на существовании провласт-

ного большинства в парламенте, что позволяло осуществлять в стране необходимы реформы, имевшие умеренный характер. Разрушение этого большинства в четвертой Государственной думе и создание в ней оппозиционного к действующей власти большинства (так называемого «Прогрессивного блока»), которое требовало создания «министерства народного доверия», стали признаком краха третионьской системы. В дальнейшем вплоть до исчезновения самодержавия существовало несогласие между парламентским большинством и правительством.

Ключевые слова: Российская империя, Государственная дума, государственная власть, форма правления, абсолютная монархия, дуалистическая монархия, избирательное законодательство, третионьская монархия, Прогрессивный блок Государственной думы.

V. Mahas, A. Hlushkovetskyi

The Russian Empire State and Legal Systems Transformation in 1905-1907

The paper is dedicated to the peculiarities of the Russian Empire government system and its legislation transformation during 1905-1907. Neoabsolutism prevailed in the Russian Empire at the beginning of the XXth century and its intentions were to reconcile new modernizing processes in different spheres with the old system of government. The authorities tried to be both autocratically and law-governed. The First Russian Revolution caused the transformation of the government system into dualistic monarchy, which is the form of the constitutional monarchy and is characterized by the limitation of the monarch's power by two-chamber parliament in the sphere of legislation. Under these circumstances the Emperor still had wide powers as well as the power of absolute veto and the right to dissolve the parliament. These changes were set forth by the Manifesto of October 17, 1905, as well as by the Russian Empire Main State Laws of April 23, 1906. The State Duma was twice elected based on the electoral law of December 11, 1905, which created opportunities for a fairly broad representation of various social strata in the parliament. The first and second State Dumas were in conflict with the authorities, which resulted in their early dissolution. The new electoral law, issued on June 3, 1907, restricted the representation of peasants, workers and representatives of individual nationalities in the parliament. The Tsar issued it with the current legislation violation (without approval by the parliament), which allows researchers to talk about the «coup of June the 3rd». As a result, the country developed the system of power based on the existence of a pro-government majority in the parliament, which allowed the country to carry out the necessary reforms that were moderate by nature. The destruction of this majority in the Fourth State Duma and the creation of the opposition majority (the so-called «Progressive Bloc»), which called for the creation of a «Ministry of Public Trust», became a sign of the collapse of «the system of June the 3-rd». Later, there was a disagreement between the parliamentary majority and the government until the disappearance of the autocracy.

Key words: *the Russian Empire, State Duma, state power, form of government, absolute monarchy, dualistic monarchy, electoral law, third monarchy, Progressive Bloc of the State Duma.*

Отримано: 10.08.2018